

- академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Фонд Ф. Вовка. – Спр. 13/365 б.
7. *Краткий отчет деятельности Антропологического Общества С-Петербургского Университета за 1912 год.* – СПб., Б. з.
 8. Носов А. Ф. К. Вовк і українська наука // *Антропологія. Річник кабінету: 1928, II.* – К., 1929.
 9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66870.
 10. НА ІА НАНУ. – Фонд Ф. Вовка. – Спр. 13/3309.
 11. НА ІА НАНУ. – Фонд Ф. Вовка. – Спр. 13/3310.
 12. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф. X. – № 200.
 13. *Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка (Завдання, історія та потреби): Праці. Серія II // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка.* – К., 1925.
 14. Калинович Ф. *Природничий відділ ІУНМ. Короткий огляд роботи за час його існування 1918 – 1929 рр.* // *Вісник ІУНМ.* – Вип. II, додаток.
 15. Носов А. *Словник антропогеографічної термінології. (Проект) // Матеріали до української термінології та номенклатури.* – Х., 1931. – Т. 3.
 16. Кочерга О., Кулик В. *Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова // Вісник АН України.* – 1994. – № 2.
 17. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 269.
 18. Чорна Л. О. *Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20 – 30 рр. XX ст.* // *Заповідна справа в Україні.* – 2005. – № 11.
 19. Носів А. З. *Державний лісостеповий заповідник ім. Т. Г. Шевченка // Україна.* – К., 1925. – Кн. 5.
 20. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 11.
 21. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 36.
 22. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 99.
 23. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 84.
 24. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 74.
 25. Носів А. *До антропології кримських татар // Антропологія.* – 1929. – Т. 2; Носов А. *Кримські татари: антропологічні нариси // Східний світ.* – 1930. – № 1 – 2.
 26. Шевченко В. *Секція антропології на IV Всесоюзному з'їзді зоологів, анатомів та гістологів у Києві 6 – 12 травня 1930 р. // Антропологія.* – Вип. IV: *Річник кабінету 1930.* – К., 1931.
 27. Носов А. *До антропології болгар. Кримські болгары // Антропологія.* – Вип. III: *Річник кабінету 1929.* – К., 1930.
 28. Носов А. *Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник.* – К., 1927. – Кн. 5.
 29. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 495.

Н. В. Горло

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РАДЯНСЬКОГО ГІДРОЕНЕРГЕТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (50 – 80-ті рр. XX ст.)

Будь-які перетворення в економічній, політичній, соціальній сферах суспільства неминуче знаходять відображення у суспільній свідомості. Вивчення громадських настроїв, уявлень, почуттів, що відображають суспільні явища і процеси, дозволяє поглянути на „суб'єктивний бік історії”. Науковий інтерес до вивчення „олюдненої” історії реалізується в рамках історії повсякдення, яка є актуальним напрямом сучасних досліджень, а „її прихильники намагаються зрозуміти і проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхне розуміння цих структур і процесів” [1, 25].

У 50 – 70-х рр. XX ст. в Україні розгорнулося масштабне гідроенергетичне будівництво, яке, крім незначного економічного ефекту, принесло багато шко-

ди для екології та соціальної сфери Наддніпрянщини. Суспільство досить неоднозначно поставилося до „величких будов комунізму”, суспільна думка змінювалася від захоплення масштабами перетворень – до їх цілковитого неприйняття. Досить гостро на суспільні зміни відреагувала творча інтелігенція як соціальна група, передусім письменники. Влучно і образно роль письменника у суспільному житті визначив О. Гончар: „Письменник – нервова клітина нації. Так уявляється мені його роль і в національному, і в загальнонародському житті”. Письменники мали змогу різними шляхами донести до громадськості свою позицію: засобами художнього слова у літературно-художніх і публіцистичних творах або ж у процесі виконання громадської роботи.

Дослідження ставлення українських письменників, до проблем гідробудівництва в Україні зумовлює значний інтерес, адже будь-який вияв індивідуальної думки в заідеологізованому суспільстві є доволі цінним. Саме тому хронологічні рамки цього дослідження охоплюють 1950 – 80-ті рр., адже у наступні десятиліття зникли суттєві обмеження для вираження особистої позиції. Метою статті є аналіз характеру відображення проблем радянського гідроенергетичного будівництва у творчій спадщині українських письменників.

Дослідження означеної проблеми базується на аналізі джерел особового походження, які є суб'єктивними, адже відбивають індивідуальність автора і відображають сприйняття ним сучасних йому подій. Приватні розмірковування певною мірою відображають суспільні настрої. У щоденниках, листах, мемуарах автор, не обмежений рамками соціальних умовностей, має змогу вільно висловити свої думки, а „їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб” [2, 414]. Хоча документи особового походження, передусім листи громадян до органів влади, відклалися в архівах і досить часто публікувалися у періодичних виданнях, все ж вони відображають реакцію індивідів на якусь важливу подію в конкретний період часу. На відміну від них, щоденники і записні книжки дозволяють з'ясувати, яким чином змінювалися погляди автора на події, свідком яких він був. Такий неоціненний, з погляду унікальності матеріал дають щоденники О. Довженка і О. Гончара, які дозволяють простежити еволюцію їхніх поглядів щодо гідроенергетичного будівництва в Україні. За змістом їхні щоденники мають багато спільного з записними книжками, тому що містять матеріали для майбутніх творів.

Записи у щоденнику О. Довженка свідчать про зміну його ставлення до заходів уряду у галузі гідроенергетичного будівництва – від цілковитого схвалення до масштабної критики. Зокрема, він схвально сприйняв рішення уряду про будівництво Каховської ГЕС, що мало вирішити проблему водопостачання в умовах посушливого Півдня України. Однак письменник помітив негативні моменти, що виникли під час підготовки водосховища, а саме зруйновані будинки, невирубані дерева: „Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилею, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібно художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму” [3, 518]. Вже тоді О. Довженко побачив катастрофічний вплив знищення життєвого середовища мешканця Наддніпрянщини на історичну пам'ять українця, адже він розумів, що втрачається сторінка життя кількох поколінь: „Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось-виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку

будівництва комуністичного суспільства. Увесь знаменитий Запорозький Луг, чаруючі історичні запорізькі ріки, заводи й села, де люди народжувались, кохали і вмирили, – нічого не залишиться в пам'яті. Комуś так треба” [3, 516].

Чимало записів стосовно об'єктів Дніпровського гідрокаскаду містить щоденник О. Гончара. Запис від 13 жовтня 1958 р.: „Про Каховське море розповідають, що загнилося, вода цвіте, риба дохне, сморід такий, що до берега не підійти. Оце поема про велике болото” [4, 241]. За 23 вересня 1960 р. розміщено робочі записи для художнього твору, які представляють собою роздуми героя: „Мов книгу судби, він читав Дніпро, що розгортавсь перед ним день за днем. Читав минуле його й майбутнє. Минуле озивалось могилами, плавнями, Січами затопленими, майбутнє – морем безкраїм, стало-холодним...” [4, 263]. Досить різка оцінка будівництва Каховського водосховища подається після констатації факту про відсутність у ньому риби, внаслідок знищення нерестилищ і зміни рівня води: „Всі кліянуть це море, воно для всіх безглузде. Так само, як і Каховська ГЕС. Просто дивно: люди в переважній більшості розумні, а робимо стільки дурниць. За одне знищення плавневих річок, плавневого лісу треба б комуś руки поодбивати” [4, 376]. О. Гончар був занепокоєний екологічними наслідками гідробудівництва, зокрема „двітінням” води, викликаним розмноженням синьо-зелених водоростей (запис 13 квітня 1989 р.): „Кажуть, що вбивча сила синьо-зелених дорівнює отруті кобри... А в нас цих кобр – ціле Кременчуцьке море. Оце будівничі нового життя... Епоха браконьєрів. Такого масового вандалізму та ще в поєднанні зі сталінщиною, з суцільною не знало людство за всю свою історію! А тепер насувається жахіття екологічної задухи” [5, 234]. Фактично протягом тридцятирічного періоду роздуми над екологічними наслідками гідробудівництва не зникають зі сторінок щоденника О. Гончара. Отже, оцінка наслідків гідробудівництва співзвучна в щоденниках обох письменників.

Особисте ставлення письменника до певної проблеми неминує транслюється у літературно-художніх творах. В історичному дослідженні роль художньої літератури як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи [2, 438]. Художня література як історичне джерело дозволяє отримати уявлення про світоглядні позиції автора твору і зробити висновок про вплив на нього реалій суспільного життя. За допомогою художніх прийомів письменники намагалися відобразити психологічний стан переселенців і зокрема ставлення громадськості до проблем гідробудівництва.

Наприклад, у кіноповісті О. Довженка „Поема про море” [6] відображені погляди письменника, декларовані у перші роки будівництва Каховського гідровузла. Переважає схвальна оцінка планів стосовно розгортання гідробудівництва, хоч і тут простежується занепокоєння, зумовлене потребою у вирубуванні плавневого лісу. Автор піднімає проблему узгодження суспільного й індивідуального інтересу, що викликана необхідністю переселення великої кількості людей з обжитих місць. Проблема наслідків гідроенергетичного будівництва О. Гончар підняв і у романі „Собор”. Герой твору Ізот Лобода висловлює думки про споживацьке ставлення до природи: „Вдарить комуś у голову: давай ще одну ГЕС – і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається...” [7, 233]. Розгортання гідробудівництва у 1960-х рр. не оминув увагою і письменник С. Плачинда, автор роману

„Шугай” [8]. Центральний персонаж твору – молодий фахівець-економіст Андрій Шугай, який приїхав на новобудову, з метою зібрати матеріал для дисертації про економічний ефект Кам'янської ГЕС. З часом він переконується, що будова наносить непоправної шкоди як економічній, так і соціальній сфері суспільства, тому що затоплює села, родючі угіддя, археологічні пам'ятки, інші цінні об'єкти. Автор, вкладаючи в уста героїв твору критичні висловлювання про гідробудівництво, таким чином, виразив власну позицію.

Крім щоденників і літературно-художніх творів, письменники висловлювали свої позиції у публікаціях на сторінках періодичних видань. Найчастіше це була їх реакція на нагальні проблеми, що турбували суспільство. Наприклад, у 1955 р. на сторінках „Молодого колхозника” О. Довженко розкритикував невдалу практику планування і забудови нових сіл, у яких розміщували переселенців із зони затоплення. Зокрема, його стурбував непоказний вигляд новобудов: „Перенести хати із зони затоплення під гору і накрити їх замість соломи і комишу шифером – це дуже багато, але це далеко не все... Чому ж багато нових жител колгоспників так одноманітні, архітектурно бідні та непоказні? Справа тут не тільки у вартості і будматеріалах... Складається таке враження, що архітектурна громадськість не брала в їх створенні серйозної участі і колгоспники вирішують питання свого нового благоустрою так, як вміють, як вчили їх батьки і діди” [9, 15].

Пізніше письменники акцентували увагу громадськості на необхідності подолання негативних екологічних наслідків гідробудівництва у публіцистичних творах. У 1960-х рр. дискусія про наслідки появи водосховищ Дніпровського гідрокаскаду розгорнулася на сторінках газети „Літературна Україна”. Початок їй поклали публікації письменника О. Дмитренка [10]. Насамперед його турбувало забруднення Дніпра промисловими стоками. Одразу ж після публікації, до редакції почали надходити відгуки читачів. Усі були одностайними щодо необхідності захисту Дніпра і пропонували різні заходи. Ця дискусія мала продовження й у 1980-х рр., засвідчивши гідну позицію української інтелігенції в оцінці практики радянського гідробудівництва.

Розголошу набули і твори С. Плачинди стосовно підтоплення ґрунтів, спричинених гідромеліоративними заходами. Він зауважував, що води Дніпра є забрудненими внаслідок промислових і сільськогосподарських стоків, тому значно погіршилася якість підземних вод, що заболочують навколишні землі [11]. Так само В. Яворівський визнав сумнівний характер “перемоги” над Дніпром: „Знадобилося тільки одне десятиліття, щоб переконатися: перемога, що далася величезною ціною, несе у собі гіркоту поразки” [12, 28].

Роль письменників у суспільному житті влучно визначив М. Яценко, на думку якого, основна маса людей характеризується екологічним незнанням і якщо автори „проектів віку” користуються цим і зваблюють людей сумнівними благами, то тільки письменники здатні краще бачити наявну ситуацію з „темними плямами” екологічної культури [13].

Зрозуміло, що вплив друкованого слова авторитетного письменника на суспільну думку досить великий, однак представництво народних інтересів у владі давало змогу письменнику безпосередньо доносити інтереси громадськості до високопосадовців. Наприклад, такі важелі впливу мав О. Гончар як депутат Верховної Ради УРСР від Великоолександрівського виборчого округу № 366 (Херсонська область). Під час численних зустрічей з виборцями він дослухався до їхніх проблем і намагався вирішити навіть таку парадоксальну ситуацію

для придніпровських сіл, як відсутність у них води. Проблема дійсно вимагала негайного вирішення, оскільки люди відмовлялися переселятися у нові села, якщо до них не була підведена вода. У листі до Президії Верховної Ради УРСР О. Гончар писав, що населення і колгоспні ферми сіл Козацьке, Качкарівка Бериславського району, Дудчани Нововоронцовського району залишилися без води, тому що до урвистих берегів не підступитися. Водопостачанням займалися Дніпробуд, Херсонське обласне управління водного господарства, трест „Меліоводбуд”, але роботи велися мляво і незадовільно. Письменник зробив висновок: „Почувається, що справа знеосіблена, ніхто за неї як слід не відповідає” [14, 112].

Письменник завжди дослухався до громадської думки і переймався тим, що влада її ігнорувала і приймала важливі для суспільства рішення без її врахування: „Складається враження, що вузьковідомчі інтереси повсюди ми ставимо вище за інтереси суспільства, думку населення щодо доцільності відомих новобудов ніхто і ніколи не питає, вузькоколий, охоплений гігантоманією чиновник торочить на весь Союз, що „наука вимагає жертв” [15, 7]. О. Гончар слушно зауважив, що „народ завжди і компетентний, і дипломований за найвищим правом свого вікового досвіду!” [15, 8].

Отже, письменники як „нерв нації” добре відчують суспільні настрої, тож їхні роботи вдало репрезентують громадську думку. Звісно, розгортання „гігантоманії”, ініційованої партійними урядовцями, не могли зупинити голоси багатьох небайдужих представників інтелігенції. Аналіз творчої спадщини українських письменників другої половини ХХ ст. свідчить про те, що вони адекватно оцінювали плани державної верхівки у галузі гідроенергетичного будівництва. Як свідомий елемент суспільства письменники у літературно-художніх та публіцистичних творах постійно нагадували громадськості та представникам влади про актуальність і необхідність вирішення екологічних та соціальних проблем. У подальшому окремого наукового дослідження заслуговує питання про відображення масштабних перетворень, пов’язаних зі зведенням „величних будов комунізму”, у свідомості інших суспільних груп та у колективній свідомості.

1. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х– середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. – Кн. 1. – Ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Данilenко. – К., 2010.*
2. *Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура та ін. – К., 2002.*
3. *Довженко О.П. Щоденник (1941–1956) // Довженко О.П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник. – К., 2001.*
4. *Гончар О.Т. Щоденники: У 3 т. – Т. 1. – К., 2002.*
5. *Гончар О.Т. Щоденники... – Т. 3. – К., 2004.*
6. *Довженко О.П. Вибрані твори. – К., 2004.*
7. *Гончар О.Т. Собор. Роман. – К., 1992.*
8. *Плачинда С. Шугай. – К., 1986.*
9. *Довженко А. Мы строим сёла будущего // Молодой колхозник. – 1955. – № 2.*
10. *Дмитренко О. Де починається Дніпро // Літературна Україна. – 1967. – 4 липня; Дмитренко О. Дума про чисте плесо // Літературна Україна. – 1967. – 21 і 24 листопада.*
11. *Плачинда С. Хто стане рятівником і господарем ревучого? // Літературна Україна. – 1989. – 16 листопада.*
12. *Яворивський В. На рентгене правды // Новое время. – 1987. – № 38.*
13. *Яценко М. Потрібне нове мислення // Літературна Україна. – 1988. – 26 травня.*
14. *Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-1979. – Оп. 6. – Спр. 259.*
15. *Гончар О. То звідки взялася “звізда полин”? // Набат: Публіцистичний збірник з проблем соціальної екології / Упор. О.П. Ракін, Л.П. Забродська. – К., 1989.*

Н. В. Завалко

УЧАСТЬ О. К. КАСИМЕНКА В ГОЛОВНІЙ РЕДАКЦІЙНІЙ КОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

У першій половині 1960-х рр., у період хрущовської „відлиги” тогочасним компартійним керівництвом УРСР було ухвалено низку важливих рішень, пов’язаних з розвитком історичного краєзнавства. Дослідженнями, в яких висвітлювався процес підготовки та написання “Історії міст і сіл” і розвитку історичної науки, стали напрацювання цілої плеяди істориків. П. Тронько розкрив цілісний підхід написання томів, Р. Симоненко та Є. Складенко висвітлювали напрацювання О. Касименка, не тільки як видатного українського вченого, а як організатора історичної науки, В. Смолий, М. Коваль, О. Рубльов, С. Кульчицький, Ю. Павленко зосередили увагу на висвітленні проблем розвитку історичної науки в цілому.

Важливою подією стало підписання ЦК Компартії України 29 травня 1962 р. постанови „Про видання „Історії міст і сіл Української РСР”. Воно мало стати першою фундаментальною історичною 26-ти томною працею, кожний том якої повинен був висвітлити історію населених пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося майже 40 тисяч. Згідно постанови, була створена Головна редакційна колегія на чолі з тодішнім заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком, до складу якої увійшли провідні учені – соціогумантарії, представники професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів – викладачі історичних дисциплін, співробітники науково-дослідних установ АН УРСР.

Заступником голови Головної редколегії „Історії міст і сіл УРСР” був призначений директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко – один з ініціаторів проекту [1, 36–37]. Він усіляко підтримував ініціативу історико-краєзнавчої громадськості республіки щодо розвитку історичної регіоналістики й зокрема написання історії міст і сіл України. Зокрема вчений запропонував практичні рекомендації щодо організаційного оформлення ініціативи громадськості: „На нашу думку, настав час створити в кожній області при облвиконкомах історичні комісії по організації і розвитку на місцях досліджень для створення історії міст, сіл, заводів, радгоспів, колгоспів. Такі комісії повинні об’єднати істориків, архівістів, археологів області і всіх, хто хоче брати участь в розробленні місцевої історії” [2, 32].

Виступаючи на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 23 березня 1956 р. в обговоренні доповіді О. Касименка „Завдання інституту в світлі рішень ХХ з’їзду КПРС”, Ф. Шевченко звернув увагу на справу написання регіональної історії у довоєнній і сучасній Чехословаччині: „Цікавий досвід був ще до війни в Чехословаччині і зараз: в кожному селі пишуть історію села. В Закарпатті збереглося досить цих книг, це величезний матеріал. Приймають участь десятки людей, вчителів і звичайних людей. І ми, історики, повинні націлити, підняти ці маси до написання історії, щоб вони приймали в цьому участь” [3, 77].

Нариси і статті з історії міст і сіл упродовж 1950-х рр. готувалися й друкувалися краєзнавцями у Донбасі, Житомирській, Київській, Харківській, Черкаській та інших областях. Так, 1959 р. у Хмельницькій області під керівництвом обласного інституту вдосконалення учителів силами місцевих педагогів були складені описи 746 сіл, колгоспів і шкіл. До роботи долучилися співробітники обласного архіву, краєзнавчого музею, інших